מחקרי יהודה ושומרון

דברי הכנס השביעי תשנ"ז-1997

עורך **יעקב אשל**

מכון המחקר, המכללה האקדמית יהודה ושומרון, קדומים-אריאל

חורבת טבק למרגלות תל גודד – אתר יהודי שחרב במרד בר־כוכבא

נחום שגיב* ובועז זיסו**
* המכללה האקדמית אשקלון
** רשות העתיקות, ירושלים

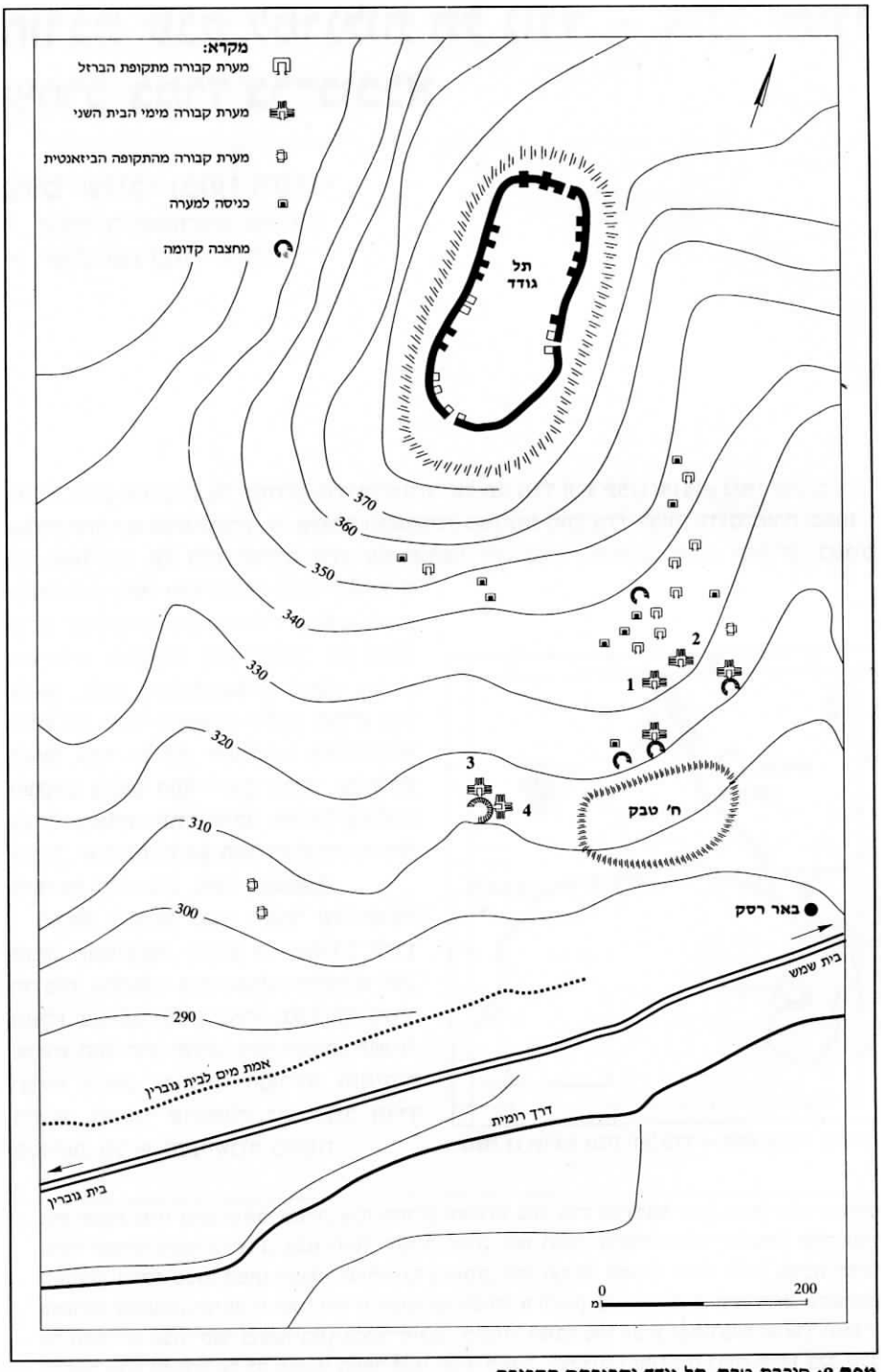
חורבת טבק ממוקמת על המדרון הדרומי־מזרחי של תל גודד (נ"צ 1418/1152), כשני קילומטרים צפונית־מזרחית לבית־גוברין, על שלוחה המשתפלת במתינות מתל גודד לכיוון דרום־מזרח (מפות 1 ו־2 ואיור 1).[1] תל גודד מזוהה לרוב עם מורשת גת (ברושי, תשנ"ב; שגיב, תשנ"ד). בשנים 1899–1900 נחפר התל על־ידי (פרדריק ג׳ בליס ור"א סטיוארט מקאליסטר) מטעם הקרן הבריטית לחקירת ארץ־ישראל (Bliss & Macalister, 1902, 44-51). שמעון גיבסון ניתח את יומני החפירות שלהם מחדש ובין השאר עמד על כך, שבתקופה ההלניסטית התקיים בראש התל יישוב מבוצר שבמרכזו מגדל. מאוחר יותר שולב המגדל באחוזה כפרית, שנבנתה בראש התל בתקופה הרומית הקדומה (Gibson, 1994, 214- 215).

מתחת לאחוזה נבנה האתר של חורבת טבק, הממוקמת כ־200 מ׳ ממערב לדרך הרומית אשקלון–בית־גוברין–ירושלים (רול, תשל"ו, 42–45). סמוך לאתר נבע בעבר מעיין, שכיום הינו חרב (שגיב, זיסו ועמית, תשנ"ז). נביעת המים, האדמה הפורייה והמיקום במעבר החיוני מהשפלה להר, ליד הדרך הקדומה, הביאו להתיישבות במקום.

מפה 1: חורבת טבק ותל גודד – מפת איתור כללית

1. החל משנת 1990 ערכו כותבי שורות אלה סקרים וחפירות בתל גודד ובחורבת טבק. גדעון אבני השתתף בחקר מערות הקבורה (שגיב, אבני וזיסו, תשנ"ד; שגיב, זיסו ואבני, בדפוס) וחמודי חלאילה ודוד עמית השתתפו בחקר מפעל המים הצפוני לבית־גוברין (שגיב, זיסו ועמית, תשנ"ז). בשנת 1992 נערכה חפירה במערכת המקווה; רשימה זו הינה הדו"ח הסופי של חפירה זו (רשיון 110/92; שגיב, תשנ"ד/א), שהשתתפו בה תלמידים מבתי־ספר בגבעת־ברנר ובכפר־סילבר, תלמידי ישיבת אור עציון ומתנדבים מהארץ ומחו"ל. לתיאור מלא ומפורט של כל ממצאי האתר ראה: שגיב תשנ"ד. חוקרים ומתנדבים רבים סייעו בכל שלבי הפרויקט, אך קצרה היריעה להזכיר את שמות כולם. תודתנו נתונה לכולם מקרב לב. לתודה מיוחדת ראויים פרופ׳ עמוס קלונר ויאיר צורן שליוו את הפרויקט מראשיתו ותרמו רבות להצלחתו.

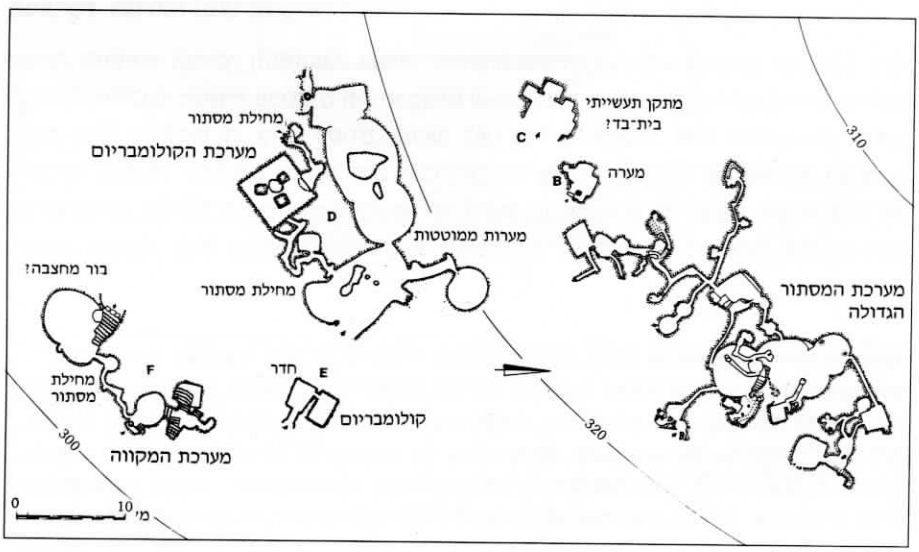

מפה 2: חורבת טבק, תל גודד וסביבתם הקרובה

איור 1: תצלום אוויר של תל גודד וחורבת טבק; מבט לדרום־מזרח

שטח החורבה כחמישה דונמים. בשל שוד אבני הבנייה וכיסוי הסחף והמפולות אין אפשרות לאמוד את תכנית האתר ללא חפירה ארכיאולוגית. על פני השטח ניתן להבחין בקירות ספורים של מבנים במצב השתמרות גרוע, בקטעי קירות שהקיפו את האתר (אולי ביצור), וכן באבני גזית ובפריטים אדריכליים, הפזורים על פני השטח. חלקו העלי של האתר דל ואינו מושך את העין. לעומת זאת, מתחת לפני הקרקע מצויים שישה חללים תת־קרקעיים לפחות, שחלקם מטוילים (איור 2). שש מערכות תת־קרקעיות מופו בתחומי האתר. המערכות נחצבו בשכבת הקרטון הרכה מתצורת

איור 2: המכלולים התת־קרקעיים בחורבת טבק

צרעה פרט מרשה בעומקים שונים. בשתיים מהן נערכו חפירות: במקווה הטהרה ובאחת ממערות הקולומבריום. כן נסקרו שבע מערכות קבורה, שהיו בשימוש בשלהי תקופת בית שני, ובארבע מהן נערכה חפירה. הממצא ממערכות קבורה אלה יפורסם בקרוב (שגיב, זיסו ואבני, בדפוס).

מאמר זה מציג את הממצאים שהתגלו בחורבת טבק. למרות שהחפירות היו מוגבלות בהיקפן יש בהן כדי להעיד, שיישוב יהודי התקיים במקום עד מרד בר־כוכבא.

המערכות התת־קרקעיות

בדומה לאתרים אחרים בשפלת יהודה נוצל הסלע המקומי גם בחורבת טבק. סלע זה מאפשר חציבה נוחה יחסית, יצירת חללים יציבים ושימוש בקִרטון (הנחצב בצורת לבנים מלבניות) כחומר בנייה. תְפקודי המערות מגוונים: מחצבות, בורות מים, אורוות, שובכים לגידול יונים (קולומבריה), מקווה טהרה ומערות קבורה (מפה 2 ואיור 2).

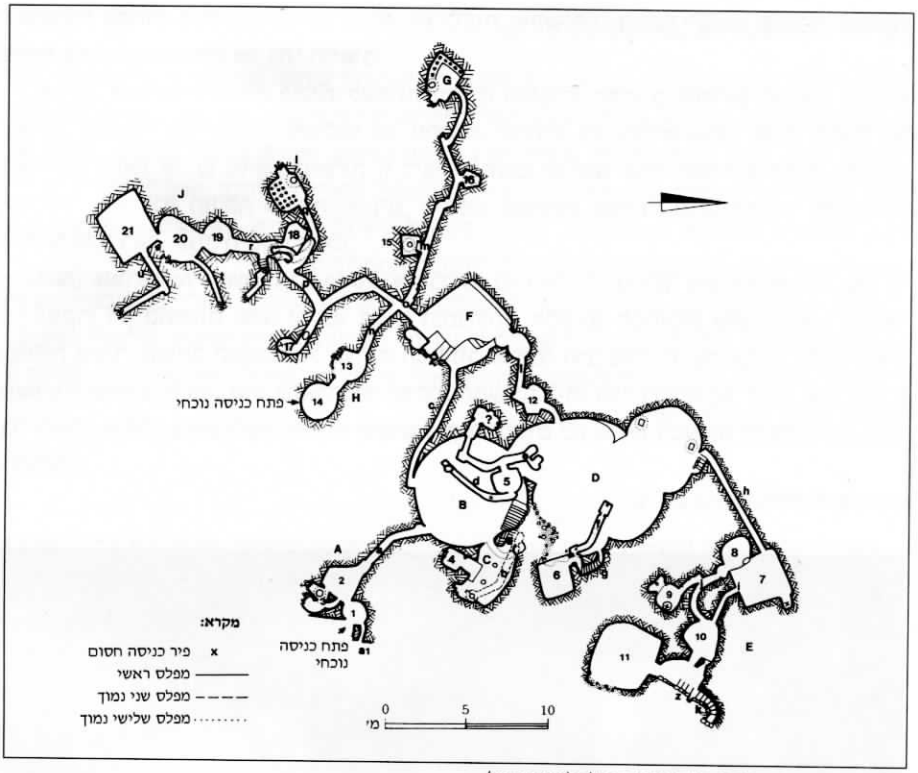
חלק מן החללים התת־קרקעיים חובר יחד באמצעות מחילות צרות ומפותלות והפך למערכת מִסתור. במחילות הותקנו אמצעי חסימה, הפתחים המקוריים לחללים בוטלו והוסוו, ובמקומם הותקנו פתחים מוסתרים ומעברי אוויר. התופעה מוכרת מעשרות אתרים ברחבי שפלת יהודה ואף תוארה לפרטיה (בעיקר: קלונר, תשמ"ג; תשמ"ח; קלונר וטפר, תשמ"ז). כיום מקובלת הדיעה, שמערכות המִסתור נחצבו במסגרת ההכנות למרידות היהודים נגד הרומאים. חלק מן המערכות נחצב אולי לקראת המרד הגדול (טפר וקלונר, תשמ"ט) ורובן – לקראת מרד בר־כוכבא (קלונר וטפר, תשמ"ז, 361–365).

שלוש מערכות מִסתור נסקרו באתר: המערכת הגדולה (מערכת A), מערכת הקולומבריום (מערכת D) ומערכת המקווה (מערכת F). שלושת החללים החצובים האחרים שימשו לצרכים אופייניים ביישוב חקלאי: מערה C הייתה כנראה בית־בד, מערה B שימשה כנראה לאִחסון ומערה E הייתה קולומבריום. להלן מובא תיאור קצר של שלוש המערכות הגדולות וממצאיהן (לתיאור אדריכלי מפורט ומלא של המערכות ראה: שגיב וזיסו, בדפוס).

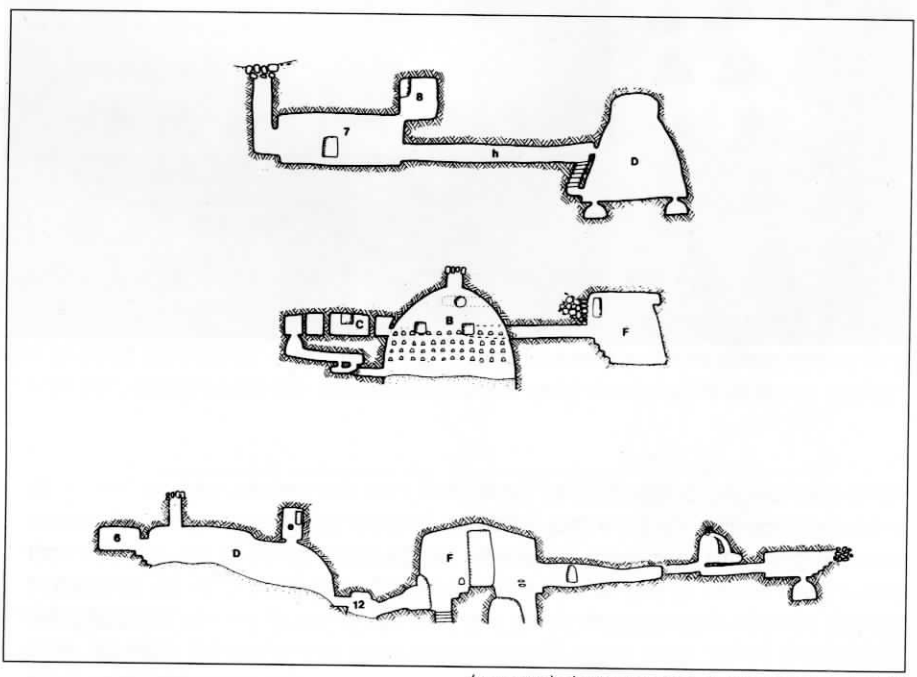
המערכת הגדולה (מערכת מִסתור A)

מערכת המִסתור הגדולה והמסועפת באתר,[2] שנסקרה ונמדדה ללא ביצוע חפירה איורים 3 ו־4). המערכת מורכבת מעשרה מכלולים תת־קרקעיים (A–J), ששימשו מחצבות, מִתקני איסום ואִחסון, מאגרי מים וקולומבריה. בזמן מסוים, כנראה לפני מרד בר־כוכבא, חדלו חללים אלה לשמש לייעודם המקורי. פתחיהם נסתמו והם חוברו על־ידי מערכת מסועפת של מחילות ומעברים תת־קרקעיים. מחילות המאפשרות מעבר בזחילה חיברו בין המערכת ובין מבנים וחצרות בלִבו של היישוב הקדום. כיום מתבצעת הכניסה אל המערכת דרך שתיים מן המחילות הללו (a ו־n),

2. המערכת נפרצה באוקטובר 1986 על־ידי שודדי עתיקות, שנתפסו בתוכה על־ידי מפקחי היחידה למניעת שוד ברשות העתיקות. השודדים חדרו למערכת דרך בור הפעמון 14 (מכלול H). כאשר הבינו, שהמפקחים אורבים להם ליד הפתח, פרצו השודדים פתח אחר (חדר 1, מכלול A) בניסיון לא מוצלח להימלט. שני הפתחים הללו שימשו לכניסה אל המערכת עוד בעת העתיקה, וכיום משמשים את המטיילים הרבים, הפוקדים את המקום. המערכת נבדקה לראשונה על־ידי קלונר ב־8.11.1986 ותועדה לאחרונה על־ידינו בסיוע צורן, נטליה זק וויצ׳סלב פירסקי (מדידות ושרטוטים), אורי עיני, רן ויזל, אלון קליין וחיים מויאל.

איור 3: תכנית מערכת המַסתור הגדולה (מערכת A)

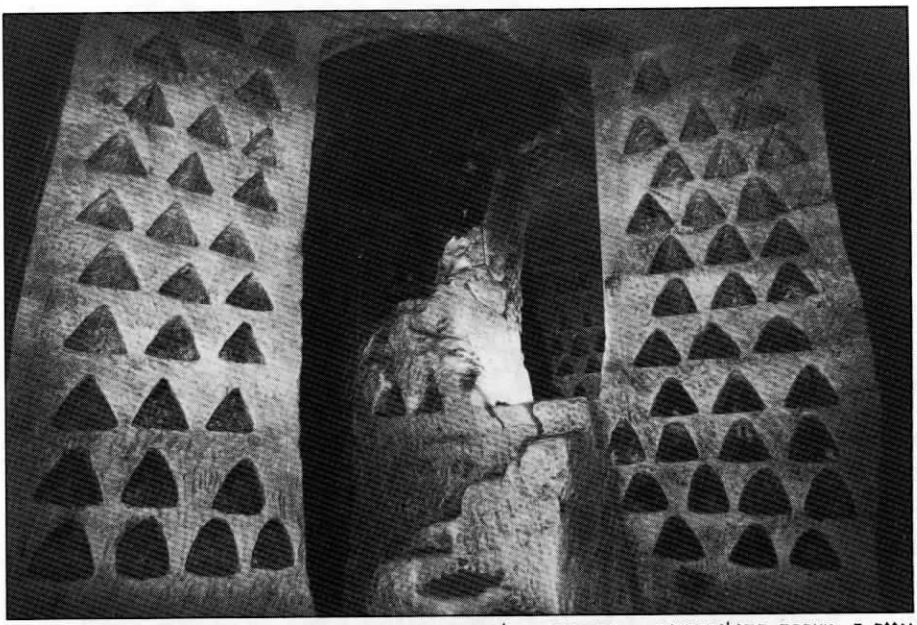

איור 4: חתכים במערכת המַסתור הגדולה (מערכת A)

באמצעות פתחים המכוונים לדרום־מזרח. יש להניח, שהפתחים המקוריים אל מערכת המִסתור הוסוו בחדרים ובחצרות של בתי היישוב.

מערכת המִסתור הגדולה כוללת כשמונה חללים חצובים, מתקנים וחדרים קדומים ליצירת מערכת המִסתור וכן מערכת מסועפת של מחילות, שחיברו בין חללים אלה. אורכן הכולל של המחילות כ־100 מ'. כן נסקרו במערכת זו כ־18 חדרונים, שנחצבו בצִדי המחילות כחלק ממערכת המִסתור. המערכת חולקה לעשרה חלקים, שסומנו באותיות לטיניות (A–J; לתיאור מפורט של חלקים אלה ראה: שגיב וזיסו, בדפוס).

נראה, שאורכהּ של המערכת בסופו של מרד בר־כוכבא היה גדול בהרבה מאורכהּ הנוכחי, שכן עד כה נסקרו רק החלקים שלא נחסמו בסחף ובמפולות. חלק מן המחילות שמופו נחשף במהלך חפירות השוד. אופייהּ המורכב של מערכת המִסתור ואורכהּ הרב מעידים, שהמערכת נועדה לשרת משפחות אחדות. נראה, שיש לתארך את התקנת המערכת לימי מרד בר־כוכבא. כיוון שלא נערכה בה חפירה והסקר בוצע לאחר שאלפי אנשים ביקרו במקום לא נאספו במערכת המִסתור ממצאים כלשהם.[3]

איור 5: מערכת הקולומבריום – מבט דרומה לעבר העמודים התומכים את תקרת המתקן; שים לב לגרם המדרגות הצר, שהדמות עומדת עליו. מדרגות אלה שימשו לכניסה אל המתקן לפני חציבת מערכת המִסתור.

3. בדו"ח סיור של קלונר מה־8.11.1986 (מייד לאחר פריצת המערכת) נסקרים ממצאים שונים מחדרי המערכת: שברי קנקני אגירה ("קנקני מערכות"), סירי בישול (כולל סיר בישול המתוארך למאהּ השנייה לספירה) קעריות, שבר נר מקורצף וכן אגן אבן בעל שלוש רגליים. ממצא מעניין ביותר, שמקורו במערכת זו, הוא שולחן אבן עגול, המעוטר בחריצים מגולפים סביב. החפץ נראה במערכת המִסתור בשנים 7–1986 ואף צולם באתרו על־ידי צורן. השולחן נגנב בשנת 1995 והושלך למערכת הקבורהּ המפוארת שבחורבת מדרס, שם התגלה מחדש על־ידי זיסו וקלונר, השוקדים עתה על פרסומו המדעי. השולחן נרשם באוצרות מדינת ישראל (מספר 1394–1996).

מערכת הקולומבריום (מערכת מסתור D)

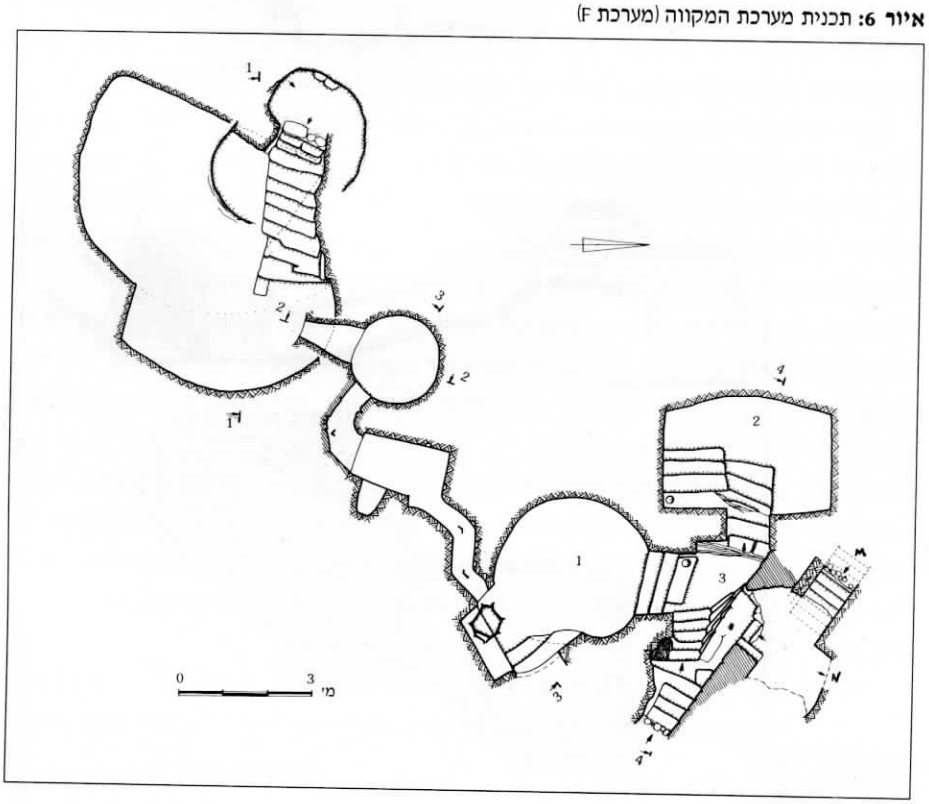
מערכת תת־קרקעית זו כוללת קולומבריום, סדרת חללים שהיו כנראה מחצבות ושתי מחילות (איור 5). המערכת נסקרה ומופתה על־ידי המרכז לחקר מערות (מירון, תשמ"ו, 64–65; לתיאור מפורט של המערכת ראה: שגיב וזיסו, בדפוס). בשנת 1990 נערכה במקום חפירת בדיקה במטרה לפתוח את חלקה העליון של המחילה שממערב לקולומבריום. במהלך החפירה הסתבר, שמתקן הקולומבריום נוקה משפכים בתקופה הממלוכית. נמצאו במקום עשרות שברים של חרסים עשויים ביד ומעוטרים בדגמים הגיאומטריים האופייניים לתקופה הממלוכית.

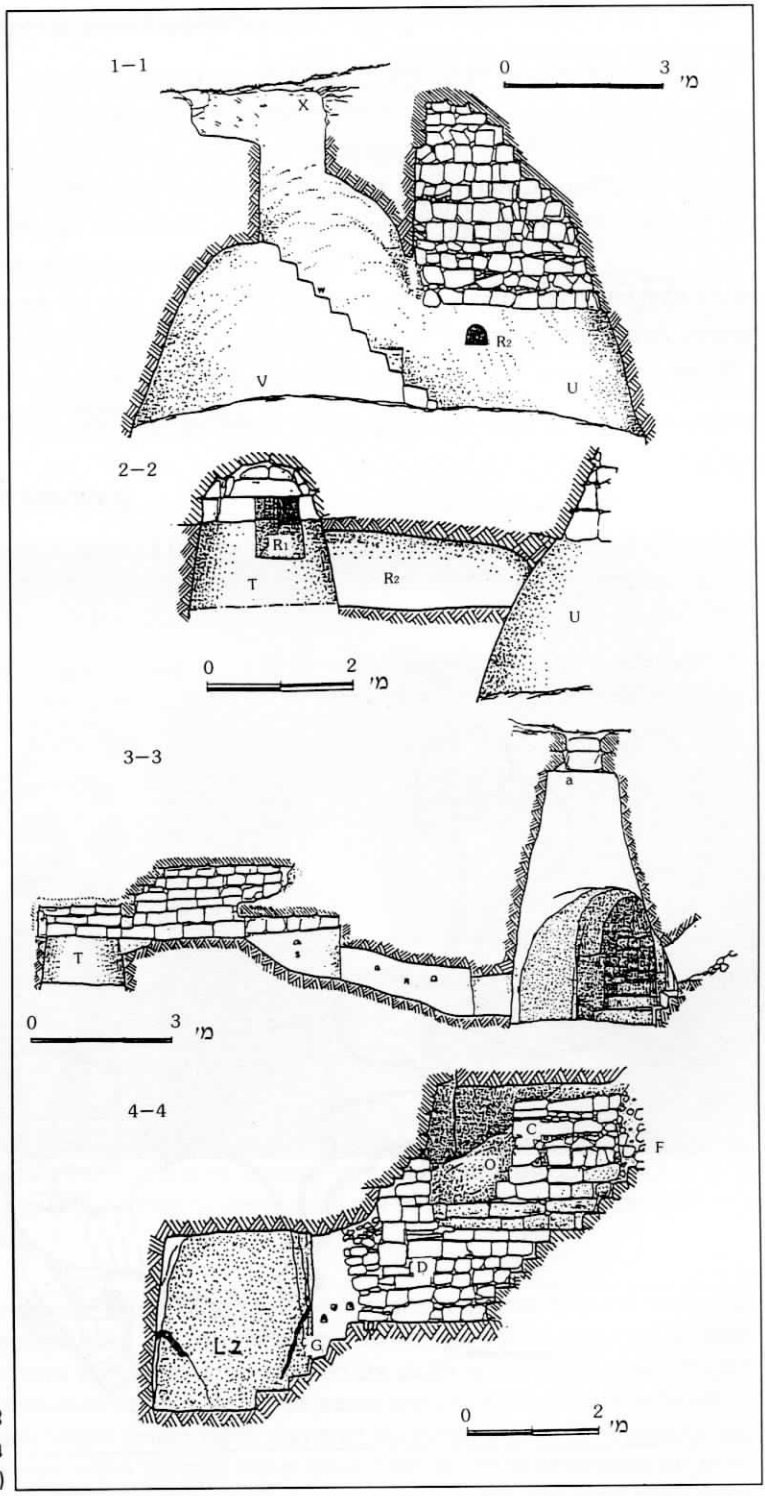
נראה, שהקולומבריום נחצב בתקופה ההלניסטית. במסגרת ההכנות למרד בר־כוכבא נחצבה המחילה המזרחית, והכניסה המקורית של הקולומבריום, המצויה בתִקרת המִתקן, נחסמה. החציבה המרושלת והחפוזה של המחילה המערבית רומזת אולי על חציבה במהלך אירועי המרד. מחילה זו אִפשרה מילוט ואִוורור למסתתרים במקום.

מערכת המקווה (מערכת F)

מערכת תת־קרקעית זו (איורים 6 ו־7) מצויה כ־30 מ׳ דרום־מזרח למערכת הקולומבריום. המערכת נחצבה בשני שלבים לפחות, והוא כוללת מקווה טהרה, מאגר מים, שני חדרונים ומחצבה

איור 6: תכנית מערכת המקווה (מערכת F)

איור 7: חתכים במערכת המקווה (מערכת F)

תת־קרקעית. מחילה חצובה ומכוסה בחלקה לוחות אבן מחברת בין המרכיבים הללו. המערכת נסקרה ונמדדה, וחפירה נערכה במקווה הטהרה (L2), בבור הפעמון הצמוד (L1) וב"משטח הביניים" (L3).

המתווה של מאגר המים (L1) סגלגל (קוטרו הכללי כ־3–3.5 מ') והכניסה המקורית אליו הייתה מכיוון משטח הביניים (L3). בדופנו המזרחית הושארה במהלך החציבה מעין אצטבה, שתפקידה אינו ברור. המִתקן שימש כמאגר מים, ייתכן שלצורכי הפעלת מקווה הטהרה. מי הנגר זרמו אליו ואל המקווה דרך פתחים A ו/או F. יש להניח, שבעת הצורך הועברו מים מן המאגר אל מקווה הטהרה. לקראת מרד בר־כוכבא בוטל השימוש במקווה והמאגר מולא עפר. בשלב זה נחצבה כנראה מערכת המִסתור, המחברת בין המאגר ובין המחצבה (V), וכן הותקן הפיר האנכי (Q) במטרה להכניס אור ואוויר ולאפשר מילוט בעת הצורך.

על־גבי שכבת המילוי נראה מפלס משופע של שפך, שמקורו כנראה בהרס מבני היישוב. השפך, שחדר אל המערכת דרך אחד הפתחים (F), הכיל עפר, שברי חרסים, אבני בנייה וממצאים קטנים נוספים וכיסה גם את רצפת המקווה הסמוך. הממצאים שיתוארו להלן התגלו בשפך זה.

גרם מדרגות הוביל מן המבנים שעל פני השטח אל פתח המקווה. לפני הפתח נחצב משטח ביניים (L3), המאפשר לרדת דרומה, אל המאגר (L1). מצפון לגרם המדרגות ולמשטח נבנה קיר תמך מאבני קִרטון מעובדות. תכנית המקווה מלבנית (אורכו 3.75 ורוחבו הממוצע כ־2.5 מ') והקיר שמול הפתח מִתארו קשתי. חמש מדרגות מוליכות מן הפתח אל קרקעית המִתקן. במתקנים מסוג זה נחצבו המדרגות לרוב למלוא רוחב המִתקן. מסיבה בלתי ברורה לא נחצבו מדרגות מימין לפתח. הרום והשלח של המדרגות שמשמאל לפתח שונה מזה של המדרגות שמול הפתח.

גובהו המרבי של המִתקן כשלושה מטרים, אך מִפלס הפתח אינו מאפשר אגירת מים מעבר לגובה של כ־1.3 מ' מעל הרצפה. באופן זה נוצר חלל, שנפחו כ־12 ממ"ק, שממנו יש להפחית את נפח המדרגות (כ־2 ממ"ק). על פי ההלכות העוסקות בדיני מקוואות חייב המִתקן להכיל 40 סאה של מים בלתי שאובים לפחות (משנה, מקוואות, א, ט), שהם 0.5–1.0 מ"ק מים (רייך, תש"ן, 16). נפח המקווה הנדון גדול פי עשרה מנפח כמות המים המינימלית, הדרושה למקווה טהרה.

בקירות המקווה ישנם סדקים, שהורחבו וטויחו למניעת חִלחול המים. הסדקים לא טויחו למלוא גובהם, אלא רק מעט מעל מפלס המים (עד גובה של כ־1.6 מ' מעל הרצפה). הסדקים הורחבו, כאמור, ומולאו בטיט, שגונו אפור בהיר. לאחר מכן צופו הסדקים בטיח הידראולי, שצבעו אפור כהה.

גומחה לנר נחצבה בקיר שמול פתח הכניסה למקווה, בגובה של כ־2.4 מ' מעל הקרקעית. לאחר הפסקת השימוש במקווה נחצב על גבי המדרגה העליונה שקע מעוגל להנחת קנקן. שקע נוסף לנר הותקן בקיר שמול הפתח, בגובה של כ־1.3 מ' מעל הקרקעית. הגומחה והשקע נחצבו באזור, שהיה מוצף כאשר שימש בתפקידו המקורי, ולכן יש להניח שהותקנו לאחר ביטול המקווה, לקראת מרד בר־כוכבא.

מקוואות הטהרה הם כידוע מִתקני מים, המשמשים אוכלוסייה יהודית המקפידה על דיני טומאה וטהרה. גילויו של מקווה טהרה בחורבת טבק מלמד, שהאוכלוסייה שישבה באתר הייתה אוכלוסייה יהודית.

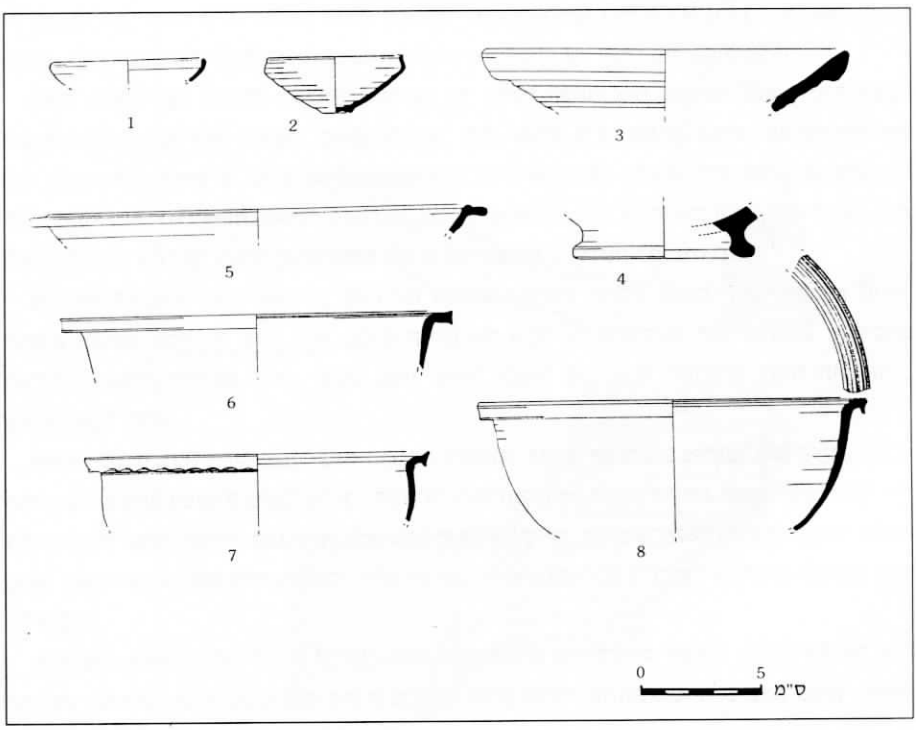
מִמצאי מערכת המקווה

המִמצא היחיד, הקשור כנראה לשלב השימוש המקורי במקווה, הינו Unguentarium (כלי חרס פחוס בעל פתח רחב, ששימש כלי קיבול למשחות; לוח 3[53]). נראה ששאר המִמצאים שנמצאו במקווה מקורם בסחף, שגלש ממבני היישוב. בין המִמצאים שנתגלו במקום יש לציין שברים של סירי בישול, נרות, קערות, קדרות, פכים, פכיות, קנקנים, כלי טרה סיגילטה, שברים של כלי אבן ומעט שברים של כלי זכוכית וחפצי מתכת, ביניהם יש להזכיר שבר של מפתח ארכובה. במכלול זה אובחנו כלים בודדים מן התקופות הפרסית וההלניסטית. אין לדעת האם נסחפו מִמצאים אלה מראש התל או שהם מעידים על פעילות בחורבת טבק כבר בתקופה הפרסית. הרוב המכריע של המִמצא שנחשף במערכת המקווה מתוארך למאות הראשונה והשנייה לספירה.

המִמצא המאוחר ביותר שהתגלה במאגר המים (L1) ובמקווה (L2) מציין את מועד ההרס של האתר, כנראה במהלך מרד בר־כוכבא. נתון זה עולה בקנה אחד עם ממצאי מערות הקבורה, שחדלו לשמש באותה תקופה. להלן יפורט הממצא לסוגיו על פי התקופות השונות:

התקופה הפרסית: נמצאו שברי כלי מורטאריה ושברי קערות (לוח 1[3 ו־4]; טבלה 1). כלים דומים נמצאו בדור (Stern, 1995, 53–55, fig. 2.2), בגזר שכבה IV, המאות החמישית–הרביעית לפני הספירה (Gitin, 1990, pl. 30, nos. 9, 16) ובאתרים רבים נוספים.

לוח 1: קעריות, קערות וקדרות

טבלה 1: קעריות, קערות וקדרות

מס'	טיפוס הכלי	מס' הרישום בחפירה	התיאור
1	קערית	6.2.1/64	טין כתום, ליבה כתומה
2	קערית	6.2.4/62	טין כתום־אפור, ליבה אפורה
3	קערה	6.2.7/35	טין אפור־ירקרק, ליבה אפורה
4	קדרה	6.2.1/34	טין אפור־ירקרק, ליבה אפורה
5	קדרה	6.1.4/59	טין כתום, ליבה כתומה
6	קדרה	6.2.7/58	טין כתום, ליבה אפורה
7	קדרה	6.2.3/55	טין כתום, ליבה כתומה אפורה
8	קדרה	6.2.6/61	טין כתום, ליבה כתומה

התקופה ההלניסטית: לתקופה זו ניתן לשייך שפיות של שלושה קנקנים (לוח 4:13–11). כלים דומים התגלו לדוגמה בדור (Guz-Zilberstein, 1995, 311-312, fig. 6.35, 6.36), בגזר (Gitin, 1990, pl. 47, no. 15, 16) ובבית־צור (Lapp, 1961, 146, type 11, a; 148, type c and e; 157, type 21).

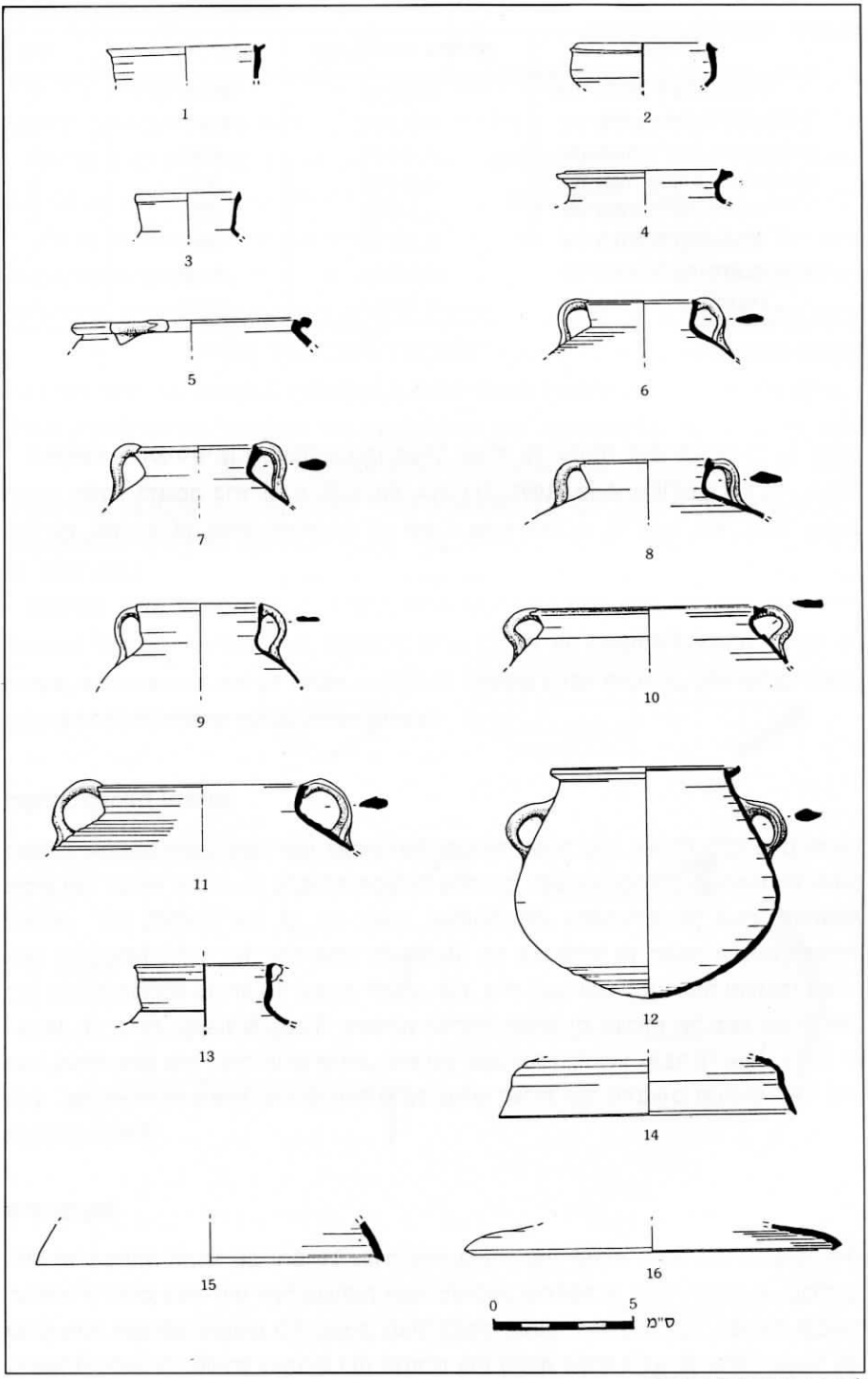
התקופה הרומית הקדומה: במערכת המקווה התגלו כלי חרס, נרות וכלי אבן מן המאות הראשונה והשנייה לספירה. נראה, שהמכלול מייצג בעיקרו את התקופה האחרונה לקיומו של היישוב, שנהרס במהלך מרד בר־כוכבא. מקורם של החפצים במבני המגורים, שהיו על פני השטח וגלשו אל המכלול התת־קרקעי עם הריסת היישוב.

קערות, קעריות וקדרות

במערכת המקווה התגלו שברי שתי קערות ושתי קעריות בעלות שפה מעוגלת כלפי פנים וסימני ניתוק חבל בבסיס (לוח 1:2, 1:1). מקבילות לקעריות אלה ניתן למצוא במכלולים מן המאה הראשונה לספירה, כגון בהרודיון (Bar-Nathan, 1981, 121, pl. 6:9), ברמת־רחל (Aharoni, 1964, pl. 28:2) בקומראן II (de Vaux, 1956, 559, fig. 4:7), וכן במכלולים מן המאה השנייה לספירה, כגון במערת הבריכה שבנחל דוד (אביגד, תשכ"ב, 150, ציור 14:5) ובערק א־נעסנה שבוואדי דאליה (Lapp & Lapp, 1974, pl. 28:16). במערכת המקווה התגלו גם שבריהן של תשע קדרות (לוח 1:8–5) בעלות שפת מדף ישרה או קרדומית, שיש להן מקבילות בקומראן שכבה II (de Vaux, 1956, 559, fig. 4:15). כן התגלו שברים זעירים של שלוש קערות ופך מיובאים מטיפוס "כלי טרה סיגילטה מזרחית".

סירי בישול

במערכת המקווה התגלו שבריהם של עשרה סירי בישול, שתי קדרות בישול ושני מכסים. סירי הבישול כדוריים, בעלי דופן דקה ומצולעת ושפה משולשת, מרוכסת או זקופה (לוח 2:12–16; טבלה 2). כלים אלה לסוגיהם השונים היו נפוצים מאוד בשלהי המאה הראשונה לפני הספירה ובמאות הראשונה והשנייה לספירה באתרים כגון קומראן ועין פשחה שכבה II (de Vaux, 1973, pl. 42),

לוח 2: סירי בישול ומכסים

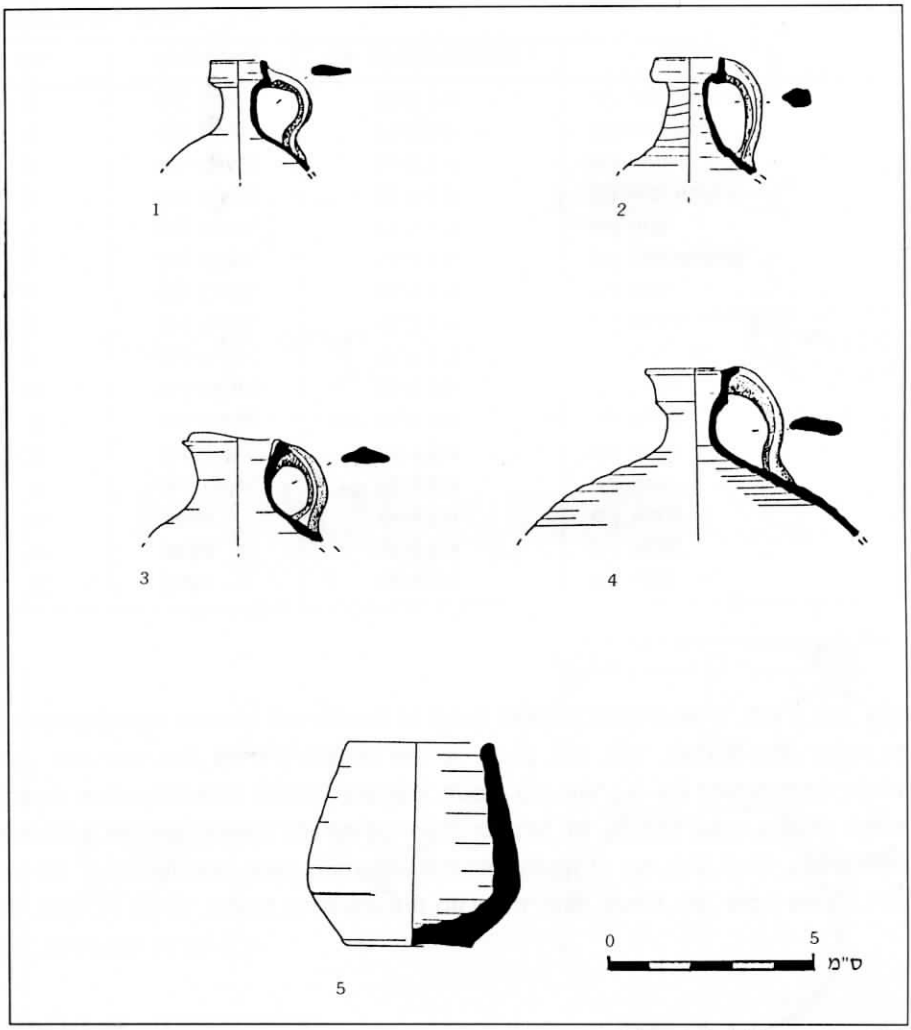
טבלה 2: סירי בישול

מס'	טיפוס הכלי	מס' הרישום בחפירה	התיאור
1	סיר בישול	6.1.1/65	טין חום־אדמדם
2	סיר בישול	6.3.2/44	טין ורוד־אפור
3	סיר בישול	6.1.3/67	טין אפור
4	סיר בישול	6.2.1/50	טין חום־אדמדם
5	סיר בישול	6.2.3/51	טין חום
6	סיר בישול	6.2.7/47	טין חום־אדמדם
7	סיר בישול	6.1.5/53	טין אפור
8	סיר בישול	6.1.2/48	טין אדום
9	סיר בישול	6.1.5/41	טין חום־ורוד
10	סיר בישול	6.2.2/49	טין אדום
11	סיר בישול	6.2.3/52	טין אדום
12	סיר בישול	6.2.6/22	טין אדום
13	סיר בישול	6.2.1/46	טין חום
14	מכסה	6.1.4/43	טין אדום
15	מכסה	6.1.2/45	טין אדום
16	מכסה	6.2.3/54	טין חום

בירושלים (במאות הראשונה לפני הספירה עד המאה הראשונה לספירה; אביגד, תש"ם, 116, איור 111; 184, איור 211), בהרודיון (במכלול הרודיאני; Bar-Nathan, 1981, 119, pl. 5), בגבעת רם (המאות הראשונה והשנייה לספירה; הרשקוביץ, תשמ"ז, 315, איור 9:1–14), במערות במדבר יהודה, במכלולים מן המאה השנייה לספירה כגון מערת האיגרות (Yadin, 1963, 113, fig. 41), במערת האימה (Aharoni, 1960, 160, fig. 10:8) ובמערת המטמון (Bar-Adon, 1980, 209, no. 5), וכן במערכות מִסתור בחורבת מדרס ובאחוזת חזן (קלונר וטפר, תשמ"ז, 382, לוח 1 מס' 13 ו־16; 350, לוח 5, מס' 5 ו־10).

פכים ופכיות

במכלול שנחפר נמצאו שבריהם של חמישה פכים ושתי פכיות. לכלים נפוצים אלה גוף כדורי, דופן דקה ומצולעת, שפה מעוצבת וידית סרט משוכה מהצוואר לשפה. הם עשויים באובניים, מפולמים וצרופים היטב. הפכים שימשו לאגירת נוזלים ולבישול (לוח 3:3–4; טבלה 3). פכים ופכיות דומים נמצאו בהרודיון במכלול מן המאה הראשונה לספירה (Bar-Nathan, 1981, 112, pl. 1, no. 13–15; pl. 4, no. 7–11, 17–19, 24–27) וכן במכלולים רבים נוספים. גם במכלולים מימי מרד בר־כוכבא נמצאו פכים דומים, לדוגמה במערת האימה (אהרוני, תשכ"ב, 165, ציור 2, מס' 11–22), במערת האיגרות (Aharoni, 1960, 156, fig. 7:10), בערוער (הרשקוביץ, תשנ"ב, 316, איור 14:13–16) ובגבעת רם (הרשקוביץ, תשמ"ז, 314, איור 19:1–20; 315, איור 6:1) וכן במערכות המִסתור במדרס, ברסם א־רסום, בעזקה ובאחוזת חזן (קלונר וטפר, תשמ"ז, 342–343, לוח 1, מס' 1; 344–345, לוח 2, מס' 9–10; 346–347, לוח 3, מס' 5; 350–351, לוח 5, מס' 11–14).

לוח 3: פכים, פכיות ואונגנטאריום

טבלה 3: פכים, פכיות וצנצנת

מס'	טיפוס הכלי	מס' הרישום בחפירה	התיאור
1	פכית	6.2.3/29	טין חום־ורוד
2	פך	6.2.4/25	טין אדום
3	פך	6.2.4/24	טין חום־אדמדם
4	פך	6.2.4/23	טין חום־אפור (שכבה פנימית כהה וחיצונית בהירה)
5	צנצנת (תמימה)	6.2.8/92	טין חום־ורוד

האונגנטאריום (Unguentarium)

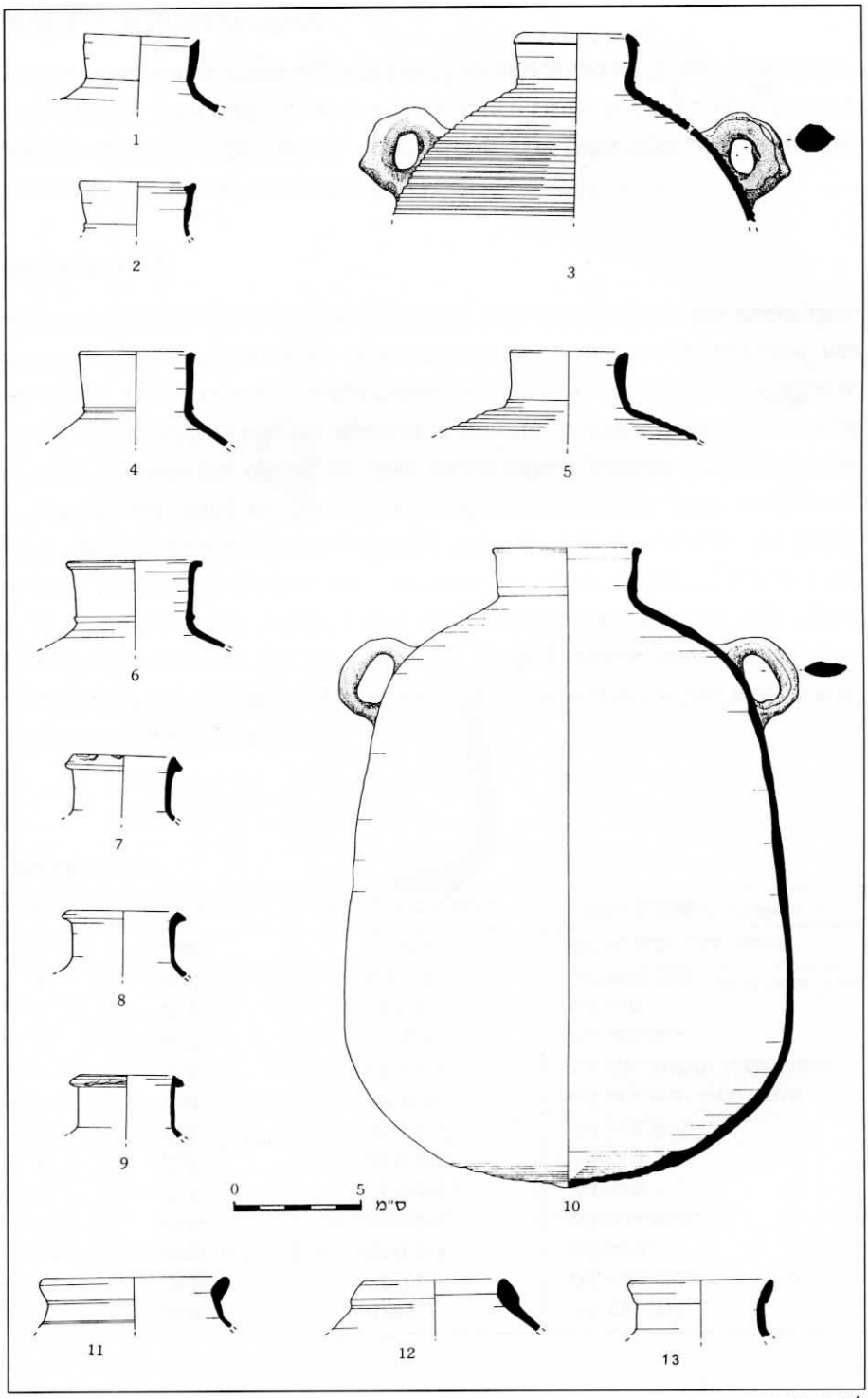
על רצפת מקווה הטהרה (L2) התגלתה צנצנת קטנה עשויה חרס (לוח 3₅), שהכילה כנראה משחה. ייתכן שהצנצנת נמצאה באתרה. צנצנות דומות התגלו בירושלים ובמצדה ותוארכו למאה הראשונה לספירה (Hershkovitz, 1986, 47, fig. 1–3). בדור התגלו כלים דומים מן התקופה ההלניסטית (שטרן, תשמ"א, 110), שהוגדרו ככלי מנחה.

קנקנים דמויי שק

הקנקנים הם סוג הכלי נפוץ ביותר במערכות המִסתור, וסביר ששימשו לאגירת מזון ונוזלים (קלונר וטפר, תשמ"ז, 339). במערכת המקווה נמצאו שבריהם של כ־20 קנקנים, שאחד מהם רופא. אלה הם קנקנים "דמויי שק", בעלי רכס עדין בנקודת החיבור בין הצוואר לגוף (לוח 4₁₋₁₀; טבלה 4). השפיות זקופות, מופשלות כלפי חוץ, קרדומיות או משולשות. קנקנים אלה אופייניים למכלולים מן המאה הראשונה לפני הספירה עד המאה השנייה לספירה: בקומראן ובעין פשחה שכבה II (de Vaux, 1973, pl. 42), בהרודיון (Bar-Nathan, 1981, 112, pl. 1:1; 114, pl. 2:1–4; 115, pl. 3:122), ברמת־רחל IV (Aharoni, 1962, pl. 7:1–3), בעיר העליונה בירושלים, במכלול מן המאה הראשונה לספירה (אביגד, תש"ם, 184, איור 212), במערת המטמון שבנחל משמר (Bar-Adon, 1980, 209, nos. 1, 3, 4), במערת האיגרות שבנחל חבר (Yadin, 1963, 117, fig. 43:4.5), בוואדי דליה (Lapp & Lapp, 1974, pl. 27:8, 12), במערות מִסתור בשפלת יהודה: בחורבות מדרס, חזן, עזקה, גנים ועוד (קלונר וטפר, תשמ"ז, 342, איור 10:160; 352, איור 8:166) וכן באתרים ובמערות רבים נוספים.

טבלה 4: קנקנים

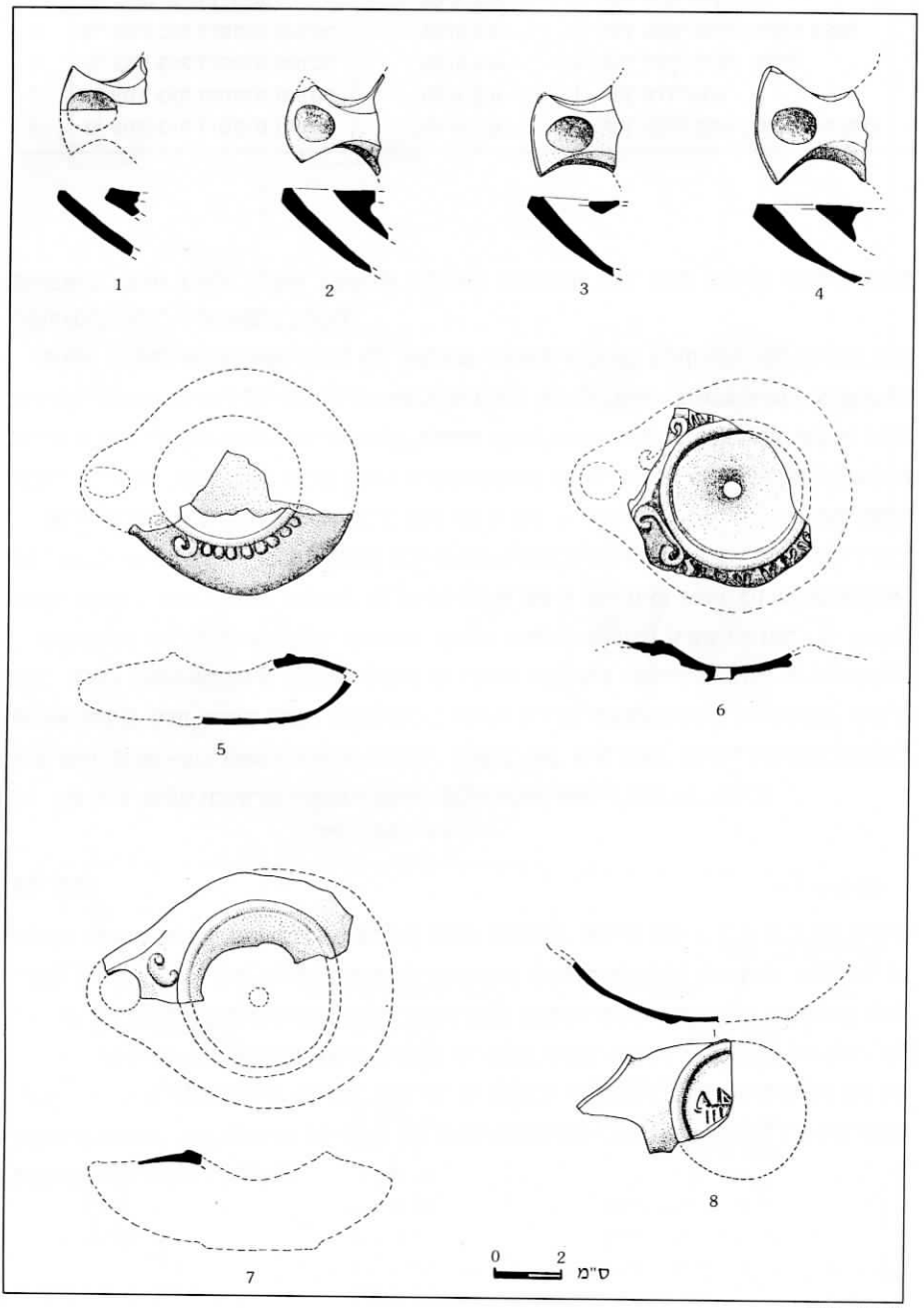
מס'	טיפוס הכלי	מס' הרישום בחפירה	התיאור
1	קנקן	6.2.2/5	טין אדמדם, ליבה אפורה
2	קנקן	6.1.4/8	טין אפור כהה
3	קנקן	6.2.3/21	טין חום
4	קנקן	6.3.1/3	טין חום־ורוד
5	קנקן	6.3.1/20	טין ורוד־צהבהב, ליבה אפורה
6	קנקן	6.3.1/6	טין חום־ורוד, ליבה אפורה
7	קנקן	6.2.4/12	טין חום־אפור
8	קנקן	6.2.2/17	טין חום
9	קנקן	6.2.1/18	טין חום
10	קנקן	6.2.1/69	טין ורוד־אדמדם
11	קנקן	6.2.1/42	טין אפור
12	קנקן	6.2.1/39	טין אפור בהיר
13	קנקן	6.1.4/7	טין לבן־אפור

לוח 4: קנקנים

נרות

במערכת המקווה נמצאו שברים של ארבעה נרות "מקורצפים" ("הרודיאניים"; לוח 5:4–15; טבלה 5) וארבעה נרות בעלי דיסקוס עגול (לוח 5:5–8). כל הנרות, פרט לנר מס׳ 7, נמצאו בלוקוס 1. לא נמצאו במערכת זו נרות יהודאיים ("נרות דרום"), המתוארכים לפרק הזמן שבין המרידות נגד

לוח 5: נרות

טבלה 5: נרות

מס'	טיפוס הכלי	מס' הרישום בחפירה	התיאור
1	נר מקורצף (הרודיאני)	6.1.4/86	טין אפור בהיר
2	נר מקורצף (הרודיאני)	6.1.4/85	טין אפור
3	נר מקורצף (הרודיאני)	6.1.4/84	טין חום
4	נר מקורצף (הרודיאני)	6.1.4/83	טין חום־ורוד
5	נר עגול בעל דיסקוס מעוטר	6.1.4/88	טין אפור בהיר, חיפוי שחור
6	נר עגול בעל דיסקוס מעוטר	6.1.4/82	טין ורוד, חיפוי אדום
7	נר עגול בעל דיסקוס מעוטר	6.2.1/90	טין ורוד־אפור
8	נר עגול בעל דיסקוס מעוטר	6.1.2/87	טין אפור בהיר, חיפוי אדמדם

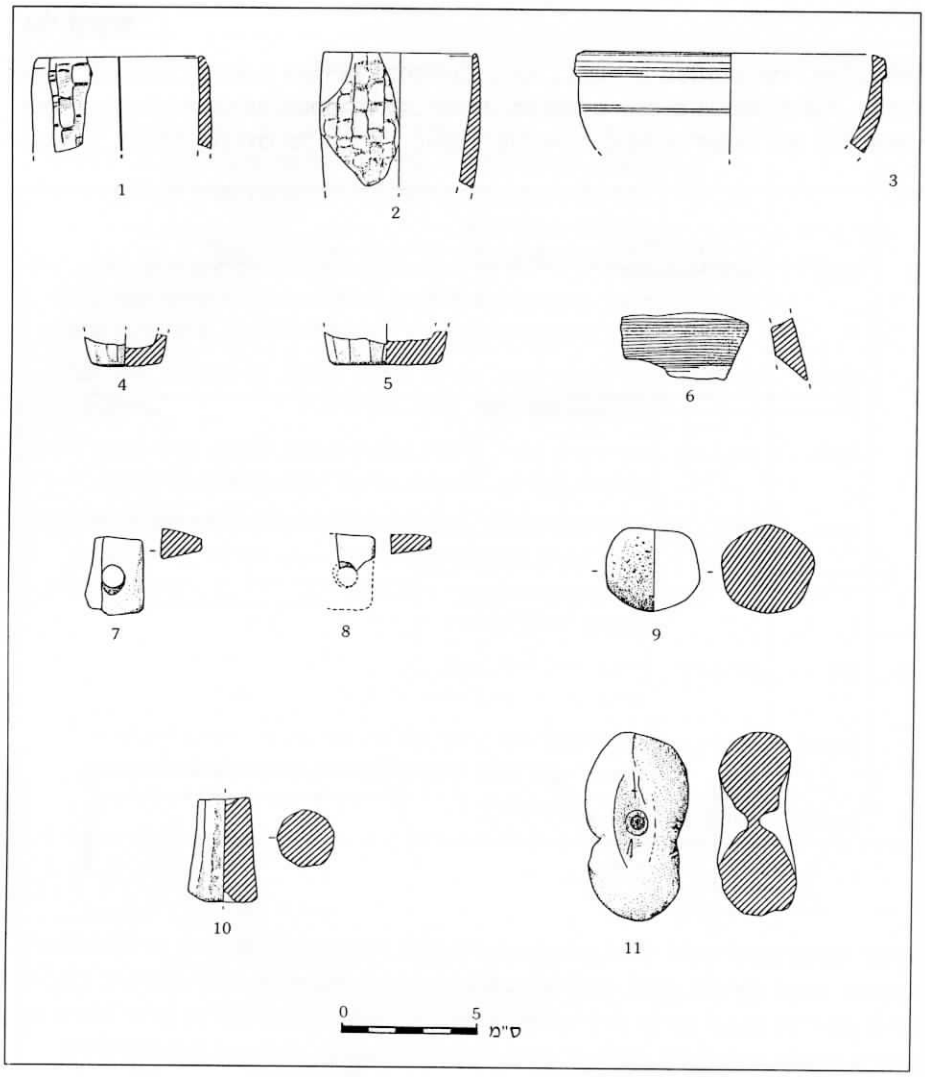
הרומאים. נרות כאלה נמצאו במערות הקבורה הסמוכות לצד נרות רומיים עגולים ונרות מקורצפים (שגיב, זיסו ואבני, בדפוס).

הנרות ה"מקורצפים" עשויים על גבי אובניים. ראשית הופעתם בסוף ימיו של הורדוס, והם המשיכו לשמש עד מרד בר־כוכבא (Barag & Hershkovitz, 1994, 43–58, 125–128, Class C). הנרות בעלי הדיסקוס העגול עשויים בדפוס, בסיסם שטוח, פי הנר עגול וקטן ועין הנר שקועה ולרוב שבורה במתכוון. סביב העין של נר מס' 5 נראים וולוטות ועיטור, העשוי טביעות קשתיות בולטות – שריד לעיטור ה"ביצים" (ovuli). סביב העין של נר מס' 6 יש שתי וולוטות ועיטור צמחי מנוון. עינו של נר זה לא נשברה וניתן להבחין בכך שאינה נושאת עיטורים. משני צִדי פי נר מס' 7 ניכר עיטור פשוט – שתי וולוטות מנוונות. על בסיסו של נר מס' 8 שרד סימן טבוע, כנראה תו יוצרים.

טיפוס זה של נרות הפך נפוץ בראשית המאה השנייה לספירה (ראה לדוגמה: Barag & Hershkovitz, 1994, 127), והמשיך לשמש עד המאה השלישית לספירה (Rosenthal & Sivan, 1978, 85–90). נרות דומים התגלו במכלולים מתקופת מרד בר־כוכבא בערוער (הרשקוביץ, תשנ"ב, 316, איור 14:13–16), במערת האימה (אהרוני, תשכ"ב, 166, ציור 14:3), במערת האיגרות (Yadin, 1963, 116, fig. 42) ובמערכת המִסתור בגדור (קלונר וטפר, תשמ"ז, 348, 16, מס' 7).

כלי אבן

שמונה שברים של כלי אבן (לוח 6; טבלה 6) התגלו במערכת. שברים מס' 1, 2, 4, 5, 7 ו־8 שייכים לספלי מידה, שגולפו ביד, ואילו שברים 3 ו־6 שייכים לקערות העשויות במחרטה. שבר מס' 10 הינו כנראה גרעין שיועד לחריטה במטרה להכין ממנו פקק או מגופה. שבר מס' 9 השתייך לכלי, ששימש לשחיקה או כמשקולת, ואילו שימושו של הכלי, ששבר מס' 11 שרד ממנו, לא ברור. כלי האבן אופייניים לאוכלוסייה יהודית, שכן על פי ההלכה המקובלת בימי הבית השני אין הם מקבלים טומאה (מגן, תשמ"ח, 94–103). כלי האבן מתוארכים למאה הראשונה עד ראשית המאה השנייה לספירה (Cahill, 1992).

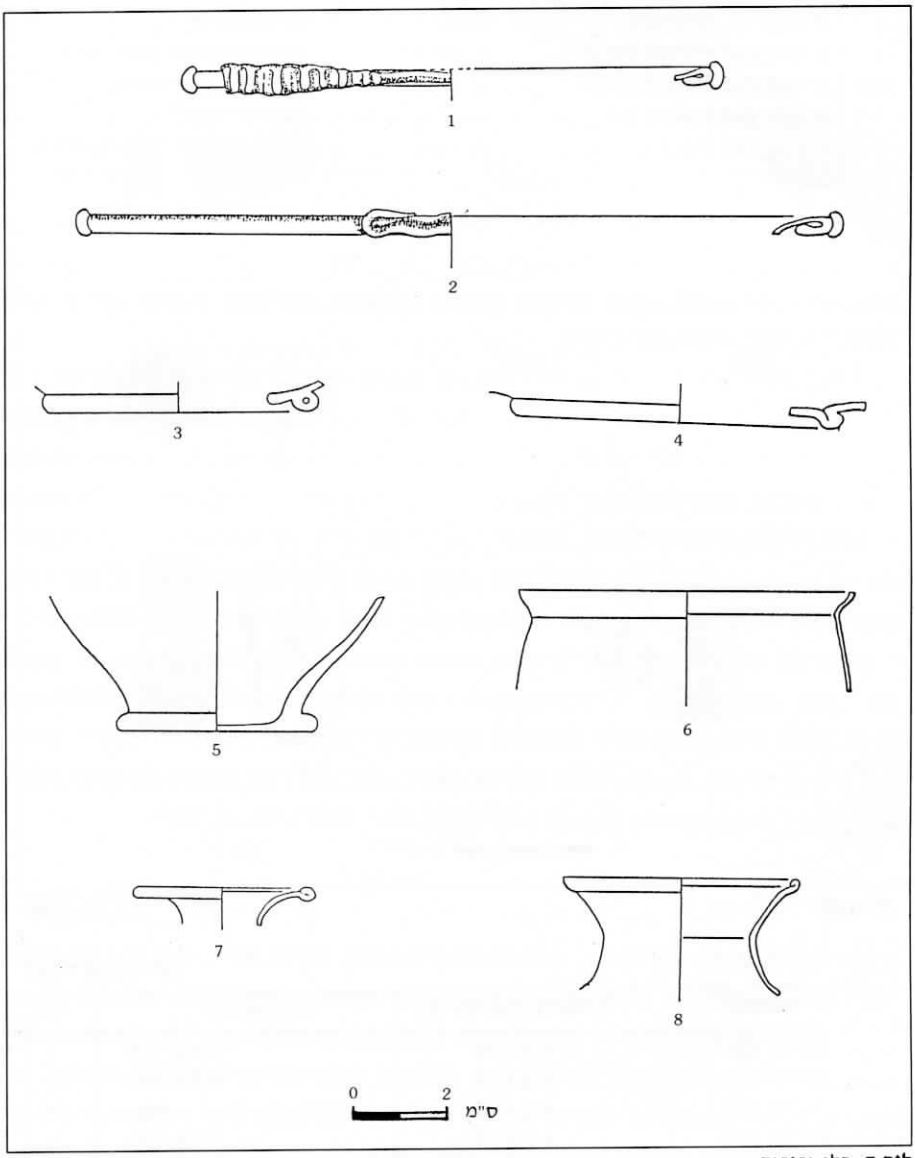
לוח 6: כלי אבן

טבלה 6: כלי אבן

מס'	טיפוס הכלי	מס' הרישום בחפירה	התיאור
1	ספל מידה	6.2.5/82	אבן קרטון
2	ספל מידה	6.1.4/77	אבן קרטון
3	קערה	6.2.4/81	אבן קרטון
4	ספל מידה	6.2.5/75	אבן קרטון
5	ספל מידה	6.2.5/76	אבן קרטון
6	קערה	6.2.5/79	אבן קרטון
7	ידית של ספל מידה	6.2.6/78	אבן קרטון
8	ידית של ספל מידה	6.2.6/80	אבן קרטון
9	אבן שחיקה / משקולת (?)	6.1.5/31	צור
10	גרעין אבן	6.2.4/32	צור
11	אבן מעוצבת בקידוח	6.2.4/33	צור

כלי זכוכית[4]

שברי כלי הזכוכית נמצאו בשלושת הלוקוסים L1, L2, L3 (לוח 7; טבלה 7). שברי הכלים הינם בגוון כחול־ירקרק ובמצב השתמרות טוב יחסית. כל הכלים עשויים בשיטת הניפוח החופשי. הקערות, המהוות את רובו של המכלול, מייצגות שני טיפוסים שונים: קערות מס' 1–4 שייכות

לוח 7: כלי זכוכית

4. הדו"ח על כלי הזכוכית, המתפרסם כאן, הינו תקציר של דו"ח מפורט, שהוכן על־ידי יעל גורין־רוזן. תודתנו נתונה לה על הרשות להשתמש במסקנות מחקרה. ציור הכלים – מעשה ידי מייקל מיילס.

טבלה 7: כלי זכוכית

מס'	טיפוס הכלי	מס' הרישום בחפירה	התיאור
1	קערה	6.1.5/93	גוון כחלחל. הזכוכית מכילה בועיות עגולות קטנות. שפה נוטה החוצה, מקופלת, חלולה ועליה תוספת של סרט זכוכית דק, המעוטר בטביעת בהונות. שרדו: קצה העיטור ושבעה קטעי מגרעות בהונות ברווחים לא אחידים.
2	קערה	6.2.4/94	גוון כחלחל־ירקרק. בועיות עגולות קטנות וגופיפים זרים. שפה נוטה חוצה, מקופלת מטה וחלולה. הדופן דקה ועליה שרידי קצה עיטור סרט. גוון הסרט כהה מעט יותר מזה של הכלי. קוטר: 15.8 ס"מ.
3	קערה	6.2.6/95	גוון כחלחל בהיר. בועיות עגולות זעירות. בסיס טבעת חלול וצבוט מהבועה. שבר קטן. קוטר: 5.8 ס"מ.
4	קערה	6.1.6/96	גוון ירקרק בהיר. בועיות מעטות עגולות קטנות. בסיס טבעת צבוט מהבועה ומהודק. התחתית כנראה ישרה. קוטר: 6.8–7 ס"מ.
5	קערה	6.1.4/97	גוון ירקרק־צהבהב. הזכוכית מכילה בועיות עגולות קטנות וסגלגלות. בסיס שטוח, צבוט מהבועה ובולט מעט החוצה. הדופן עבה בקרבת הבסיס ונעשית דקה כלפי מעלה. הדפנות משופעות. זכוכית באיכות טובה ובעיבוד עדין. קוטר: 4.2 ס"מ.
6	כוס	6.2.5/98	גוון כחלחל בהיר. שפה נוטה מעט חוצה ומעלה, חתוכה. דופן ישרה. הדופן והשפה בעובי זהה. האיכות גבוהה. קוטר: 7 ס"מ.
7	בקבוק	6.3.2/99	גוון כחלחל־ירקרק (תת־גוון צהבהב). בועיות עגולות וסגלגלות קטנות. שפה נוטה חוצה ומקופלת פנימה, מעובה ולא אחידה.
8	בקבוק	6.1.3/100	כנ"ל

לאותה קבוצה ואילו בסיס קערה מס' 5 מייצג טיפוס נוסף, ושפות מס' 1–2 שייכות לטיפוס המאופיין בשפה מקופלת חוצה, המעוטרת בתוספת של פס זכוכית, המעוטר בטביעות בהונות. קערות מסוג זה נמצאו ברחבי ארץ־ישראל ומחוצה לה, כגון במכלולי מערות מדבר יהודה וכן באתרים נוספים, שזמנם סוף המאה הראשונה והמחצית הראשונה של המאה השנייה לספירה.

אמנם לא כל הקערות ששפתן מעוטרת בידיות מסוג זה זהות, אך מובהקות העיטור וייחודו עשויים לשמש מדד להשוואה. הקערות מוכרות ממדבר יהודה: ממערת האימה (בר"ג, תשכ"ב, 176–177, מס' 4), שם תוארכו בהסתמך על עדויות ארכיאולוגיות והיסטוריות לשליש הראשון של המאה השנייה לספירה, כלומר לתקופת מרד בר־כוכבא, ממערת האיגרות (Yadin, 1963, 103, fig. 38:7), ממערת התאומות (בר־אדון, תש"ן, איור ב 2, 14) וממערת הבריכה שבנחל דוד (אביגד, תשכ"ב, 153, ציור 5:6). קערות דומות מאוד התגלו באתר נחל יתיר ובמערת סלע בנחל חבר עלי.[5]

5. המֶמצא מאתרים אלה נחקר על־ידי יעל גורין־רוזן.

קבוצה גדולה של קערות מטיפוס זה נמצאה בקבר 669 בכפר־נחום ותוארכה על־ידי לופרדה לשליש האחרון של המאה הראשונה לספירה או לכל המאוחר לראשית המאה השנייה לספירה (Loffreda, 1984, 402, fig. 6, 6, 8, 10–12, 14, fig. 12,10). קערות מטיפוס זה נמצאו גם בשומרון (Crowfoot, 1957, 414–415, fig. 96,5).

לקערות מס' 3 ו־4 יש בסיסי טבעת נמוכים (צבוטים מן הבועה), מרכז הבסיס ישר או קעור ובתחתיתו צלקת מוט הזגג. בסיסים אלה הינם מהנפוצים ביותר, בעיקר כבסיסי קערות. לרוב הם חלולים (מס' 3) או מהודקים (מס' 4) ונבדלים זה מזה בעיקר בקוטרם. בסיס דומה לבסיס מס' 3 נמצא במערת הבריכה שבנחל דוד (אביגד, תשכ"ב, 153, ציור 6:6), במכלול המיוחס כולו לשליש הראשון של המאה השנייה לספירה. בסיסים מס' 3 ו־4 יכולים להשתייך לקערות עם שפה בדומה לקערות מס' 1 ו־2. בקבר שבכפר־נחום לדוגמה יש קערות בעלות שפה מקופלת החוצה, בחלקן עם עיטור של פס זכוכית מעוטר בטביעה, שיש להן בסיסי טבעת נמוכים (Loffreda, 1984, fig. 6, 14, 5–12). בסיסים אלה מופיעים גם בצירוף שפות אחרות, כגון קערות עם שפה נוטה חוצה ומעובה או שפות דו צינוריות.

קערה מס' 5 מאופיינת בבסיס שטוח ודק, הצבוט ומשוך מהבועה. בסיסים דומים נמצאו בחפירות עיר דוד (Ariel, 1990, fig. 33, GL 85, GL 86), במכלול המתוארך למאה הראשונה לספירה (עד שנת 70).

כוס מס' 6 שייכת לטיפוס נפוץ למדי ברחבי האימפריה הרומית. היא מוכרת מהחפירות במכוור (Loffreda, 1980, tav. 97, 72) ומתוארכת למאה הראשונה לספירה (עד שנת 68).

הבקבוקים שנמצאו שייכים לשני טיפוסים שונים: פריט מס' 7 הוא שבר שפה של בקבוק דמוי פמוט, ששפתו נוטה החוצה ומקופלת פנימה. טיפוס זה נפוץ מאוד בקברים ובאתרי יישוב בארץ־ישראל בתקופה הרומית, לדוגמה בקבר 669 בכפר־נחום (Loffreda, 1984, fig. 6, 1) ואף במערת קבורה מס' 4 באתר הנדון כאן. קבוצה זו נפוצה ביותר (בר"ג, תש"ל, 209–212). בר"ג ציין, שבמערות מדבר יהודה, ששרידים מתקופת מרד בר־כוכבא התגלו בהן, נחשפו שברים רבים של בקבוקים מסוג זה (שם, 211).

לסיכום, כלי הזכוכית שבקבוצה הנדונה מהווים יחידה בעלת קווי אופי דומים מאוד באיכות הזכוכית ובגוונים. זאת ועוד, בהסתמך על השוואות לאתרים שונים, קרובים מבחינה גיאוגרפית, כגון: אתר נחל יתיר, מערות מדבר יהודה ואתרי דרום הר חברון, ואף לאתרים מרוחקים יותר כגון פלה ושומרון או לאתרים ברחבי האימפריה הרומית (במזרח ובמערב), אפשר לתארך את כלי הזכוכית לסוף המאה הראשונה או לשליש הראשון של המאה השנייה לספירה.

סיכום

רשימה זו סוקרת את המערכות התת־קרקעיות, החצובות בחורבת טבק, ואת הממצאים שנחשפו במערכת המקווה. המִמצא מלמד, שהאתר התקיים במהלך תקופת הבית השני וחרב במרד בר־כוכבא. נראה, שחלק מן המתקנים התת־קרקעיים נחצב במהלך התקופה ההלניסטית, ולקראת מרד בר־כוכבא, בעת חציבת מערכות המִסתור, יצא מכלל שימוש. מקווה הטהרה ומערות הכוכים, שגלוסקמאות ושברי כלי האבן נמצאו בהן, מעידים על האופי היהודי של היישוב במקום במאה הראשונה לפני הספירה עד המאה השנייה לספירה. דומה, שהשרידים שנחשפו בחורבת טבק שייכים לאחד הכפרים היהודיים, שנהרסו על־ידי הצבא הרומי בעת דיכוי מרד בר־כוכבא.

רשימת מקורות

אביגד נ', תשכ"ב;
"מחנה א' נחל דוד", **ידיעות**, כו, עמ' 143–158, לוחות א–ח.

אביגד נ', תש"ס;
העיר העליונה של ירושלים, ירושלים.

אהרוני י', תשכ"ב;
"מחנה ב', מערת האימה", **ידיעות**, כו, עמ' 159–173, לוחות ט–יז.

בר־אדון פ', תש"ן;
מערת התאומות, **עתיקות**, ט, עמ' 15–17.

בר"ג ד', תשכ"ב;
"כלי הזכוכית ממערת האימה", **ידיעות**, כו, עמ' 175–182, לוחות לג–לד.

בר"ג ד', תש"ל;
כלי הזכוכית בארץ־ישראל בתקופה הרומית והביזנטית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

ברושי מ', תשנ"ב;
"ג'דידה, תל", בתוך: א' שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ־ישראל**, 1, ירושלים, עמ' 273–275.

הרשקוביץ מ', תשמ"ז;
"כלי החרס של גבעת רם (חפירות 1949) מן המאות הא' והב' לסה"נ", **ארץ־ישראל**, יט, עמ' 314–325.

הרשקוביץ מ', תשנ"ב;
"ערוער בשלהי תקופת בית שני", **ארץ־ישראל**, כג, עמ' 309–319.

טפר י' וקלונר ע', תשמ"ט;
"ח' זיתא", **חדשות ארכיאולוגיות**, צג, עמ' 85–86.

מגן י', תשמ"ח;
תעשיית כלי אבן בירושלים בימי בית שני, תל־אביב.

מירון י', תשמ"ו;
"מערכת מִסתור ליד באר רסק", **נקרות צורים**, 11–12, עמ' 64–66.

קלונר ע', תשמ"ג;
"מערכות המִסתור בשפלת יהודה", **קתדרה**, 26, עמ' 4–23.

קלונר ע', תשמ"ח;
"מערכות מִסתור מימי בר־כוכבא ב'דרום'", מערכת 20 בחורבת מדרס", בתוך: א' אופנהיימר וא' רפפורט (עורכים), **מרד בר־כוכבא, מחקרים חדשים**, ירושלים, עמ' 153–171.

קלונר ע' וטפר י' (עורכים), תשמ"ז;
מערכות המִסתור בשפלת יהודה, תל־אביב.

רול י', תשל"ו;
"מערך הדרכים הרומיות בארץ־ישראל", **קדמוניות**, 34–35, עמ' 38–50.

רייך ר', תש"ן;
מקוואות טהרה יהודיים מימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

שגיב נ', תשנ"ד;
תל גודד – מורשת גת, משלהי המאה השמינית ועד סוף התקופה הביזנטית, בדיקה היסטורית ארכיאולוגית, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן.

שגיב נ', תשנ"ד/א;
"תל גודד", **חדשות ארכיאולוגיות**, קא־קב, עמ' 97–99.

שגיב נ', אבני ג' וזיסו ב', תשנ"ד;
"תל גודד", **חדשות ארכיאולוגיות**, ק, ע' 82–83.

שגיב נ', זיסו ב', בדפוס;
"מערות ומערכות מסתור בחורבת טבק", **נקרות צורים**, 20.
שגיב נ', זיסו ב' ואבני ג', בדפוס;
"מערות קבורה מימי בית שני בתל גודד, שפלת יהודה", **עתיקות**.
שגיב נ', זיסו ב' ועמית ד', תשנ"ז;
"מערכת המים הצפונית של בית־גוברין", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון – דברי הכנס השישי**, קדומים–אריאל, עמ' 245–258.
שטרן א', תשמ"א;
"דור ההלניסטית", **קדמוניות**, 55–56, עמ' 103–110.

Aharoni Y., 1960;
"The Caves of Nahal Hever", *Atiqot*, III, pp. 148-162.
Aharoni Y., 1962;
Excavations at Ramat Rachel (1959-1960), Roma.
Aharoni Y., 1964;
Excavations at Ramat Rachel (1961-1962), Roma.
Ariel D. T., 1990;
"Excavations at the City of David 1978-1985", vol. II, *Qedem*, 30.
Bar-Adon P., 1980;
The Cave of the Treasure, Jerusalem.
Bar-Nathan R., 1981;
"Pottery and Stone Vessels of the Herodian Period", In: E. Netzer (ed.), *Greater Herodium, Qedem*, vol. 13, pp. 54-70; 112-128, pl. 1-11.
Barag D. & Hershkovitz M., 1994;
"Lamps from Masada", *Masada*, IV, Jerusalem, pp. 7-147.
Bliss F.J. & Macalister R.A.S., 1902;
Excavations in Palestine 1898-1900, London.
Crowfoot G.M., 1957;
"The Glass", In: J.W Crowfoot, G.M. Crowfoot & K.M. Kenyon (eds.), *Samaria Sebaste III, The Objects from Samaria*, London, pp. 403-422.
Cahill J.M., 1992;
"The Chalk Assemblages of the Persian/Hellenistic and Early Roman Periods", In: A. De Groot & D.T. Ariel (eds.), *Excavations at the City of David 1978-1985*, vol. III, *Qedem*, 33, pp. 190-274.
Gibson S., 1994;
"The Tell Ej-Judeideh (Tel Goded) Excavations: A Re-Appraisal based on Archival Records in the Palestine Exploration Fund", *Tel Aviv*, vol. 21, pp. 194-234.
Gitin S., 1990;
Gezer III, A Ceramic Typology of the Late Iron II, Persian and Hellenistic Periods at Tell Gezer, Jerusalem.
Guz-Zilberstein B., 1995;
"The Typology of the Hellenistic Coarse Ware and Selected Loci of the Hellenistic and Roman Periods", In: E. Stern et al. (eds.), *Excavations at Dor, Final Report*, vol. I B, *Qedem Reports*, 2, Jerusalem, pp. 289-342.
Hershkovitz M., 1986;
"Miniature Ointment Vases from the Second Temple Period", *IEJ*, vol. 36, pp. 45-51.
Lapp P.W., 1961;
Palestinian Ceramic Chronology 200 B.C. - A.D. 70, New Haven.

Lapp P.W. & Lapp N.L., 1974;
Discoveries in the Wadi Ed-Dalieh, *AASOR*, 41.
Loffreda S., 1980;
"Alcuni Vasi ben Datati della Forteza di Macheronte", *LA*, vol. 30, pp. 377–404.
Loffreda S., 1984;
"Vasi in Vetro e in Argilla trovati a Cafarnao", *LA*, vol. 34, pp. 385–408.
Rosenthal R. & Sivan R., 1978;
Ancient Lamps in the Schloessinger Collection, Qedem, 8, Jerusalem.
Stern E., 1995;
"Local Pottery of the Persian Period", In: E. Stern et al. (eds.), *Excavations at Dor, Final Report*, vol. IB, *Qedem Reports*, 2, Jerusalem, pp. 51–92.
de Vaux R., 1956;
"Fouille au Khirbet Qumran", *RB*, vol. 63, pp. 533–577.
de Vaux R., 1973;
Archaeology and the Dead Sea Scrolls, London.
Yadin Y., 1963;
The Finds from the Bar Kochba Period in the Cave of the Letters, vol. I, Jerusalem.

JUDEA AND SAMARIA RESEARCH STUDIES

PROCEEDINGS OF THE SEVENTH ANNUAL MEETING 1997

Editor **Ya'acov Eshel**

1998

The Research Institute, The College of Judea and Samaria, Kedumim-Ariel

WHERE DID THE *KOHÉN* STAND ON THE MOUNT OF OLIVES?

Asher S. Kaufman
Jerusalem

The red-heifer ceremony is recorded in Numbers 19:4 thus: ".... and he shall sprinkle of its blood opposite the front of the Tent of Meeting seven times, ...". During the Second Temple period, this was interpreted to mean that the *Kohén* stood on the Mount of Olives on the imaginary straight line which was the continution eastwards of the Temple axis.

A search was made on the Mount for a possible clue. Three manholes which had apparently never been mapped were discovered. They were located on a map to a scale of 1:500 following a land survey. The result was most extraordinary. The axis of symmetry of the Second Temple extended eastwards, with a correction for the curvature of the Earth, passes very close to one of these holes. The other two are accurately disposed symmetrically about the extension of the Temple axis. The probability that this is fortuitous must be very small indeed.

To date, for political reasons, it has not yet been possible to confirm that the site of the manholes is indeed the location of the *Kohén*. However, there are other definite pointers that it is so. The location is consistent with the tradition transmitted by Rabbi Ish Tori Happarhi, early 14th century. The *Kohén* had to stand on ritually clean ground which necessitated a vaulting system below. Maundrell, 17th century, in his ascent to the top of the Mount of Olives mentions vaults in the vicinity. Could it be that the manholes are the entrances to these vaults? All the evidence is in the affirmative.

KHORVAT TABAQ AT TEL GODED – A JEWISH SITE WHICH WAS DESTROYED AFTER THE BAR-KOKHBA REVOLT

Nachum Sagiv & Boaz Zissu
Israel Antiquities Authority, Jerusalem

Khorvat Tabaq is an ancient site, situated on the southern slopes of Tell Goded, in the

Judaean Foothills, about two km. north east of Beth Guvrin – Eleutheropolis. A survey and excavations were carried by the authors at the site and in the nearby necropolis during 1990–92, on behalf of the Bar-Ilan University and the Israel Antiquities Authority.

The different components of the site are described in the article, focusing on the description of the complicated subterranean systems, their findings, and their historical and archaeological meaning. The overall area of the ancient site is about 5 dunams. The site is located at the bottom of a slope, close to a rich water source, near a main route and fertile lands. Typical to this region is the systematically usage of the bedrock – soft limestone (*kirton*). An entangled underground maze had been carved ground deep, under the buildings of the ancient site. Due to the good preservation of the man-made caves, their various uses could be identified, such as quarries, storage halls, water-reservoirs, industrial installations, columbaria, *miqva'ot* (ritual baths), hiding complexes and burial caves. In comparison to our understanding of the subterranean parts of the ancient site, little is known about the plan and nature of the houses built above the ground.

In spite of the heavy plunder of the underground caves, sufficient data was recovered, regarding the different periods of human occupation. We presume that the inhabitancy had begun in the Persian period and climaxed in the first century C.E.. The archaeological findings give evidence to a Jewish population at that time, with customs similar to those of Jerusalem's Jews. They used stone vessels (unsusceptible to ritual impurity), bathe in the mikveh (for being ritualy pure) and used stone ossuaries for secondary individual burial.

The site at Kh. Tabaq ceased to exist at the first half of the second century C.E., apparently during the violent events of the Bar Kokhba revolt (132–135). Typical items, such as glass vessels and Judaean ('southern') lamps, discovered in the caves and in the *miqveh*, leave no doubt as to the date of destruction of the site. It seems that the three hiding systems were hewn during the preparations of this revolt.

Remains such as *miqva'ot*, ossuaries, stone vessels and Judaean lamps show that Kh. Tabaq was a typical Second Temple period Jewish site.

THE PAGAN SYRIAN CULTS OF NEAPOLIS-SHECHEM AFTER THE BAR-KOKHBA REVOLT

Emmanuel Friedheim
Bar-Ilan University

The purpose of this article is to describe the importance of the Syrian pagan cults at